

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Oysara Madaliyeva**

Alisher Navoiyning 1480-yillar lirikasi tarixiga
 nazar ("Devoni jadid" yoki "Navodir un-nihoya"
 qo'lyozmalari asosida) 4

Furqat To'xtamuratov

"Gulshani jovid" qo'lyozmalari tadqiqi 40

Parviz Izzatillayev

"Muhokamat ul-lug'atayn" Eron navoiyshunoslari
 talqinida 57

ADABIYOTSHUNOSLIK**Tanju Seyhan**

Ali Şir Nevâyî'nin *Hired* Redifli 4 Gazeli Üzerine
 Görüşler ve Hired Kavramı 72

Kemal Yavuz Ataman

Nevâyî Düşüncesinde Cemiyetin İmarı ve
 Nizamı 102

Rıdvan Öztürk

Afganistanlı Şair Âlim Lebib'in Nevaî Şiirlerine
 Yazdığı Nazire Gazeller ile Tahmislerin
 Dilbilimsel Özellikleri 118

LINGVISTIKA**Samixon Ashirboyev**

O'zbek milliy transkripsiyasini yaratish yo'lida 131

Baxtiyor Abdushukurov

Kul tigin bitigtoshidagi ijtimoiy-siyosiy leksika 143

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Oysara Madalieva**

Insights Into the History Of 'Ali Shīr Navā'ī's
Lyrics of the 1480s (Based on the manuscripts
Divāni jadid or *Nawādir al-nihāya*) 4

Furqat Tukhtamuratov

Studying the manuscripts of "Gulshani Javid" 40

Parviz Izzatillayev

"Muhokamat ul-lughatayn" in the interpretation
of Iranian Navoi studies 57

LITERATURE**Tanju Seyhan**

Opinions on Ali Şir Nevâyî's 4 Ghazes with
Hired Redif and the Concept of Hired 72

Kemal Yavuz Ataman

Construction and Order of the Society in Nevâyî
Thought 102

Rıdvan Öztürk

Linguistic Characteristics of the Naziraz Ghazals
and Tahmis Written by Afghanistan Poet Alim
Labib to Nevaî Poems 118

LINGUISTICS**Samikhan Ashirbaev**

On the way to creating the Uzbek national
transcription 131

Bakhtiyar Abdushukurov

Socio-political vocabulary in the epitaph of
Kul-tigin 143

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**Ali Şir Nevâyî'nin *Hired* Redifli 4 Gazeli
Üzerine Görüşler ve *Hired* Kavramı¹**Prof. Dr. Tanju Seyhan²**Özet**

Bir “akıl mühendisi” olarak Ali Şir Nevâyî mensur ve manzum eserlerinde *akıl*, *hired*, *zeyrek*, *fikir* ve *türevleri*; *añlamak*, *sa(n)mak* ve başka mental kelimelere geniş bir kullanım alanı içinde sıklıkla yer verir. Bu akıl-idrak kelimelerine sıklıkla yer verişindeki temel amaç Hak üzere, İslamî esaslar çerçevesinde adil bir yönetim altında tarihini bilen, geleceğini bu doğrultuda inşa edecek bir bilgi toplumu yaratma çabasıdır. İslamî ilimleri, Eski Yunan ve İslamî, tasavvuf felsefesine, siyaset bilimine daha pek çok bilim dalına hâkimiyetiyle ve görevi gereği toplumun geniş kesimine gerek bizzat gerekse şiirleriyle, eserleriyle ulaşarak bu amacını gerçekleştirmek ister. Bireysel olarak da her daim kendisini aşma düşüncesiyle hareket etmektedir. Onun akla önem verışı *Nevâdirü's-Şebâb*, *Bedâyiü'l-Vasat* *Fevâyidü'l-Kiber*'de yer alan 4 gazelinde *hired* redifini kullanmasıdır. Burada özellikle tasavvufta aşk ve akıl ilişkisini değerlendirmiştir.

Bu makalede Türkçeye Farsça *hired* kelimesi ve türevlerinin girişi, Ali Şir Nevâyî'nin *Garâ'ibü's-Sıgar*, *Bedâyi'ü'l-Vasat*, *Fevâyidü'l-Kiber*, *Hayretü'l-Ebrâr*, *Kitâb-ı Münşeât*, *Mahbûbü'l-Kulûb*, *Mecalisü'n-Nefâ'is*, *Çihil Hadis*, *Nazmü'l-Cevâhîr*, *Târîh-i Enbiyâ* ve *Hükemâ*, *Vakfiye* adlı eserlerinde söz diziminde yer alışı, işlenişi ve anlam alanı *akıl* kelimesiyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye ve 4 gazelin *hired* “akıl” odaklı şerhi yapılmaya çalışıldı. Anılan eserlerde *hired* kelimesinin geçtiği hemen bütün yerler tespit edilip makalede başka araştırmalara kaynak olması açısından verildi.

Anahtar sözcükler: *Ali Şir Nevâyî*, *akıl*, *hired*, *zeyrek*, *fikir* ve *türevleri*; *añlamak*, *sa(n)mak*.

¹ Bu makale 25 Ocak 2024 tarihinde Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tarafından düzenlenen “Alisher Navoiyning Tilshunoslikka Oid Talqinlari” mavzusidagi Xalqaro Ilmiy Seminar Dasturı'nda sunulan tebliğden genişletilerek üretilmiştir.

² *Tanju Oral Seyhan* – filoloji bilimleri doktoru, profesör, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Turkey.

E-mail: seyhantanju@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1283-0920

Alıntı için: Tanju Seyhan. 2024. “Ali Şir Nevâyî'nin *Hired* Redifli 4 Gazeli Üzerine Görüşler ve *Hired* Kavramı”. *Oltin bitiglar* 1: 72 – 101.

Giriş

Ali Şir Nevâyî'yi anlama, idrak etme çalışmalarında ilerlerken biraz da çok kullanılan kelimelere bakmak istedik. Onu anlamak ciddî bir bilgi birikimi, emek vermek, çabalamak gerektiriyor; çünkü Nevâyî büyük bir bilgi birikimiyle, tecrübelerini ortaya koyarak eserlerini yazmış. Eserleri dinî ilimler, halk bilimi, tıp, Eski Yunan Felsefesi, İslam felsefesi, tasavvuf, gökbilimi, tarih ve niceleri ile mücehhez.

Eserlerde sık tekrarlanan kelimeler eserin ve yazarın meselesini de gösterir. Filolojik olarak bakıldığında eserlerinde kelime hazinesinde adalet, söz, gönül, akıl, aşk, anlamak, duyu fiilleri, idrakle ilgili kelimelerin önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Eski Yunan Felsefesinden itibaren üzerinde durulan temel problemlerden biri akıl olmuştur. İnsan varlığın özüne ulaşmak ister. Düşüncelerin merkezinde Tanrıyı anlama, idrak etme sorunu yatar. Problemlerin başında Tanrıyı anlamada aklın rolü üzerinedir. Felsefeciler aklın varlık bilim (ontolojik), psikolojik fonksiyonu üzerinde çeşitli teoriler geliştirmiş, kozmik varlığın açıklaması ve bilgi teorisi (epistemoloji) alanlarında farklı ekoller oluşturmuşlardır. Düşünce sistemi ve farklı çevrelere ve inanç sistemlerine, yorumlama farklılıklarına rağmen aynı doğrultudadır. Bütün bu çalışmalar filolojik açıdan ihtiyaca bağlı olarak terminolojisini de beraberinde getirmiştir.

Eski Türkçe döneminde zihinsel faaliyetler için çeşitli akıl, idrak, duyu kelimeleri bulunmaktadır: *ö-*, *ög*, *ukuş* (<*u-k-uş*), *us*, *aη+la-*, *eşit-*, *tüşün-*, *bil-*, *kör-*, *tuy-*, *sa-*, *san-*, *oy* vb. Bu Türkçe kelimeler Karahanlı Türkçesi döneminde de devam etmiş ama bir yandan da İslamiyet sahasına girip *Kur'an*, hadis ve dini eser çevirileriyle, yazılan telif eserlerde Arapça, Farsça ödünçlemeler (*fehmi*, *idrak*, *dimağ*, *fikr*, *tefekür*, *huş*, *his*, *sabr*, *zeyrek* vb) de görülmeye başlamıştır. Akıl¹ ve mutlak eşanlamlısı *hired* bunlardan biridir. *Kur'an*'ın Arapça Farsça Türkçe üç dilli çevirisinde *hired* daha az sayıda görülür.

Kutadgu Bilig'de 234 kez *ukuş*, 109 kez *ög*, 6 kez *öge* "bilgili, müşavir", 45 kez de *us* kelimesi gerek tek gerekse söz dizimlik olarak kullanılır. Bu Türkçe kelimeler yanı sıra 3 kez 'akıl, 3 kez de eş anlamlısı *hired* kelimesinin metinde yer alır.

Atebetül-Hakâyık'ta daha ziyade Türkçe *ukuş*, *ukuşsuzlar*, *ukuşsız ér*, *ukuş sözler*, *ög* gibi yapıların kullanıldığını görüyoruz. Buna rağmen 1 yerde *hired*, 1 yerde de *hiredliç* kelimesi bulunur:

¹ Akıl kelimesinin kullanılışı "Ali Şir Nevâyî'de akıl kavramı ve kullanım alanları" adı altında Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti tarafından 8 Şubat 2024 tarihinde düzenlenen "Ali Şir Nevâî ve XXI. Yüzyıl" başlıklı sempozyumda tebliğ olarak sunuldu.

(Emir Muhammed İspehsalar Bey) *Ol ol 'aql ukuş hüş hıredka mekân* (47); *hıredlıg mu bolur tili boş kişi* (137).

Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'in-de *akıl* kelimesi Türkçe yapım ekleriyle türetilmiştir: '*akıl-sın*- <'aql+sı-n- "kendini akıllı saymak" 199-6), '*akılsız* <'aql+sız "ahmak, aptal" (90-5).

Kur'an'da *akıl* kelimesi isim olarak değil sadece fiil olarak bükümlü şekillerde 49 yerde (نَعْلُونَ = 24, يَعْلُونَ = 22, عَقْلُوهُ = 1, نَعْلُ = 1) geçer. *Akıl* ve *hıred* kelimesinin kullanım alanı ve sıklığı taramamızı hacimli olmaları sebebiyle seçtiğimiz *Kur'an* tercümelelerinin Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde Türkçeye satırlı tercümeleleri *Ryland*¹ [Ata 2004], *TİEM 73*² [Ünlü 2018] ve *Hekimoğlu*³ [Sağol 1993] nüshaları üzerinde yaptık.

Kur'an tercümesinin Türkçe, Farsça satırlı tercümeli *Ryland* nüshasında Türkçe tercümede '*aql* kelimesinin bükümleri için esas itibarıyla *uq-* fiilinin çekimleri kullanılmaktadır. Kimi zaman *ögin uq-*, *ög birle uq-* gibi daha açıklayıcı, geniş tercümele de yapılmıştır; ancak *uq-* fiili sadece '*aql* kelimesini karşılamak için kullanılmamış, *fıkh*, *'irfân*, *şu'ür* kelimelerinden de tercümede yararlanılmıştır. *Uq-* türevlerinden *ukuşsuz* "akılsız" anlamıyla Ar. *sefih* (F. *bî-hıred/ân*) kelimesinin tercümesinde kullanılır (28/31b2=7:155). *Ukul-*, *uqtur-* türevleri de olup "anlaşıl-, anlat-, bildir-" anlamlarındadır. Türkçe çeviride '*aql* kelimesinden 4 yerde yararlanılmıştır; bunun yanı sıra tercümede *hıred* kelimesinin tercihini de 4 yerde tespit ettik. Farsça tercümede *hıred* ve çekimleri kullanılır. Farsça tercümeyle Türkçe tercümenin yan yana oluşu da diller arası etkileşim, ödünç kelime alma bakımından önemli etkidir. *Hıred* kelimesinin Türkçeye girişinde bu tercümelelerin de rolü olmalıdır.

Akıl ve *hıred* kelimelerinin *Ryland* nüshasında Türkçe tercümede kullanılışı:

¹ İngiltere / Manchester, Rylands Kütüphanesi, Arapça Yazmalar Bölümü, No. 25-38'de kayıtlı. Tamamının 30 cilt olduğunu bildiğimiz tercümenin elimizde 14 cildi bulunmaktadır, baştan ve sondan eksiktir. 1145 varak, 3 satır Arapça satır altında Türkçe, Farsça tercümesi bulunur. Karahanlı Türkçesi dönemine aittir.

² TİEM 73: İstanbul'da İslam Eserleri Müzesi No 73 numarada bulunur. İlhanlı devleti Abû Sa'îd (1317-1336) döneminde Muhammed b. El-Hâcc Devletşah eş-Şirâzî tarafından H.734 (M.1333/1334)'te istinsah edilmiştir. 451 varak olup son sayfa hariç diğer sayfalarında 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe çevirisi olmak üzere toplam 18 satır bulunur. Karahanlı Türkçesi dönemine aittir.

³ Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii Bölümünde, No. 2'de kayıtlı. 583 varaklık tam bir çeviri. Müstensih ve istinsah yeri bilinmeyen eser H.764 (M. 1362/1363)'te istinsah edilmiştir. Her sayfada 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Harezmi Türkçesi dönemine aittir. Oğuz Türkçesi özellikleri de gösterir.

A. nuhyet (F. *hired*) 'aql idileri (31/50a3=20:54), A. lubb/elbâb (F. *hired/hâ*) 'aql idileri (34/59a/2=38:29), 'aql idisi (34/85a/2=39:9, 38/85b/1=65:10). A. lubb (F. *hired*) için *hired idileri* "akıl sahipleri, akıllı kişiler" (34/89b3=39:18), A. elbâb (F. *hiredhâ*) için *hired idisi* (34/63b3=38:43), A. uliyyi'l-lubb (F. *hiredmendân*) *hired idileri* (35/55a3=40:54), A. ulu'l-elbâb (F. *hiredmendân*) *bilig/hired idileri* (30/17a2=14:52), *hiredi yok* "anlayışsız, anlamamak" (A. *lâ ya'kilüne*, F. *ne-huşdâr*) olar bir boğun tururla[r] *hiredleri yok* (38/28a2=59:14).

TİEM 73'te Türkçe çeviride *Kur'an*'da geçen *akıl* bükümlerinin 47'sinde *uğ-*, *ögün uğ-*, *ögüt uğ-*, *azu uğ-* fiil/birleşik fiilleri çekimlenir, 1 yerde *akıl* kelimesi ['aql iyeleri (38v/4=3/7)], 2 yerde *hired [idileri* (21r/4=2/179: 9 kez)] kelimesi ve türevi *hiredlik* [(*kıl-*) (15v/2=2/130)] kullanılmıştır. *Ög* kelimesi *ögi bar-* "baygınlık geçirmek" (374v/2=47/20), 4 kez *ögün uğ-* (128r/9=7/169) ve *ögüt uğ-* "akıl etmek, düşünmek, anlamak" (9r/3=2/73) diziminde geçer. *Uğ-* "anlamak, idrak et-, kavramak", *uğıl-* "bilinmek, anlaşıl-", *uğıt-* "anlamasını sağlamak", *uğtur-* "okut-, anlamasını sağlamak", *söz uğ-* "anlamak, söz dinlemek" (229v/2=020/028) yapılarıyla sıklıkla kullanılan bir fiildir. *Az uğuşluğ* "anlayışlı" (165r/8=11/27), 4 kez *uğuşsuz* "anlayışsız" (3r/7=2/13), 4 kez *uğuşsuzluk* "anlayışsızlık" (118v/9=7/67) türevleriyle isim olarak da kullanılır. *Us* kelimesi sadece *usluğ* "akıllı" (36v/4=002/282) türeviyle yer alır.

Hekimoğlu tercümesinde *hired* kelimesine rastlanmamıştır. Türkçeye aktarımında da 'aql kelimesi çekimlenmiştir: Arapça *hicr* (572b/7=89/5), *hulm* (501b/8=52/32), *lubb* (43a/2=2/269), *nuhyet* (309b/4=20/128), *meşhür* "sihr kılınıp 'aklı üze ğalebe kılınmış" (345b/4=25/8), *fāriğ* için '*akldın ok* "aklı bomboş olan" (369a/3=28/10), *eşudd* için '*aklı bolmak* "olgunlaşma" (274a/3=17/34), *inzāf* için '*aklı kit-* "sarhoş olmak" (227b/1 = 37/47), *eşudd* için '*aklı yitiz bolmak* "olgunlaşmak" (369a/9=28/14), *inzāfi* için '*aklısız bol-* "sarhoş olmak" (511b/3=56/19).

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*'te 1 yerde *hired*, 1 yerde de *hiredliğ bol-* geçer: 'ilm ve *hired* (426/4), *edeb ve hired* (426/7), 14 kez ise 'aql kullanılır. 'Aql'ın kullanım sıklığı Karahanlı Türkçesine göre daha artmıştır. *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *hired* kelimesi sadece 1 yerde (192r/2) görülür; buna rağmen 'aql 8, 'âkil 8 kez geçer. Artık kelime Türkçede yerleşmiştir. Türkçe *uğuş*, *us* görülmezken, 3 kez *ög*, 4 kez de *öğ* kullanılır.

Son olarak *hired* kelimesinin Türkçe metinlerde kullanım sıklığı, dilde yerleşmesine bakmak için Ali Şir Nevâyî'nin *Mecali-*

sü'n-Nefâ'is'te de bahsettiği Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Dönemi temsilcisi Sekkâkî'yi gözden geçirmek istedik. Merhum Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın hazırlamış olduğu Sekkâkî *Divan*'ında 'akl kelimesi 12 yerde geçerken *hired* 3 yerde geçer:

Hired sünbül bigin şeydâ bolup nergis tég ösrügey

Eger körgüzse bir nesrîn uşal ruhsâr-ı zibânı (279).

Hırâmlap ötkeniñizde hired maña aytur

Özüñge kél, közüñ aç, 'ömr nāgehān kēçti (698).

Zihî tedbîri vü rāyı zihî 'ilm ü sırr u şıdķı

Hiredka aşl u cāñga fer' ü dīñga berg ü haķga ber (244).

Kutadgu Bilig'den itibaren *akıl* kelimesinin Türkçeye yerleştiğini, giderek artan bir şekilde de mutlak eş anlamlısı *hiredin* kullanıldığını ama *akla* göre metinlerde çok daha seyrek yer verildiğini tespit ettik. Klasik Çağatay Türkçesi dönemine gelindiğinde *hiredin* kullanımı bu şekildedir. Şimdi Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde bu kelimeyi kullanımını anlam ve sözdizimi bakımından değerlendirelim.

I. Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde *hired* kelimesinin kullanım alanı

Ali Şir Nevâyî'nin bütün eserlerinde *akıl* kelimesinin işlenişini tespit, anlambilimsel çalışma yapmak ve bunlardan sonuç çıkarmak oldukça güçtür. Çünkü o hemen her fırsatta sözü akla, bilgiye getirerek zengin bir anlatımla bu konudaki birikimini ortaya koyar. Eserlerinde gerek dünyevî gerekse uhrevî hayata hazırlanmak için akıllı olmak gerektiği, aklın kişiye dost, yol gösterici, düğümleri çözücü olduğunu belirtir, ondan medet umulması gerektiğini dile getirir. Kişinin yaptıklarına bakılarak akla şaşılıp, ondan utanıldığı durumlara da işaret eder. Burada bilginin kullanılışı önem kazanmaktadır. Akıllı kişilerden öğrenmek isteyenlere öğretmesinin buyrulduğu, onlarla dost olunması gerektiğini vurgulayan hadisi nakleder ve toplumsal bir mesaj da ulaştırarak bilginin temel alınıp yaygınlaştırılmasını, ilim tahsil edilmesinin önemini anlatır. *Nazmü'l-Cevahir*'de de Hz. Ali'nin akılla ilgili özlü sözlerine yer verir:

Dostlaşñ hediyeler bérışip

Behre tapķan hired 'atıyyesidin

Ĥod cihānda 'atıyye'ī bar mu

Yaħşıraķ dostluk hediyesidin [ÇH, 6b/72, 37].

Éy hiredmend 'ālemī ki saña

'İlmdin rüzī éyledi şāni'

Kişi örgense kılmağıl maħrūm

Yâ ki nef' alsa bolmağıl mâni' [ÇH, 8a/90, 39].

Ali Şir Nevâyî'nin eserlerindeki bu zengin malzeme sebebiyle eser sayısını sınırlandırarak *Bedâyi'u'l-Vasat* 9BV), Çihil Hadis (ÇH), *Fevâ'idü'l-Kiber* (FK), *Garâ'ibü's-Sıgar* [GS], *Hayretü'l-Ebrâr* (HE), *Kitâb-ı Münşeât* (MÜN), *Mahbûbü'l-Kulûb* (MK), *Mecalisü'n-Nefâ'is* (MN), *Nazmu'l-Cevâhîr* [NC], *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* (TEH), *Vakfiye* [V]yi taradık.

Yapılan çalışmaların dizinlerine dayanarak yaptığımız tespitlere göre Ali Şir Nevâyî'nin 11 eserinde 'akl 275, 'âkil 23; hîred 168, hîredmend 27, hîred-âyîn 2, hîred-âşâr 1, hîred-berî 1, hîredî 1, hîred-peyvend 1; horde-bîn 7, horde-dân 12, horde-dânlığ 2, hordedânlık 1, horde-dânî 1 kez geçer. Ög kelimesi, ukuş ve us kelimelelerine yalın durumda rastlanmamıştır. Nevâyî'de Türkçe akıl anlamına gelen kelimeler artık kullanılmaz olup yerini birinci sırada *akıl*, ikinci sırada *hîred* kelimesine bırakmıştır. Bunların çekimli, bükümlü şekilleri de kullanılmıştır. Her ne kadar *akıl* kelimesinin kullanım sıklığı *hîred* kelimesine göre daha çok olsa da ses yapısının kafiye-ye elverişli olması sebebiyle Ali Şir Nevâyî *hîred* kelimesini redif yaparak 4 gazel söylemiştir. Bu gazellerin incelenmesi dışında adlarını zikrettiğimiz eserlerdeki *hîred* ve türevlerinin geçtiği yerleri de belirledik. Bu çalışmada *hîred* kelimesinin geçtiği hemen bütün yerleri de tespit ederek farklı çalışmalara konu olabileceğini de düşünerek verdik.

Ali Şir Nevâyî'nin taradığımız eserlerinde *hîred* kelimesinin 4 gazel dışında geçtiği yerler:

1. *Hîred* kelimesinin yalın durumda kullanımı

Hîred mahfî, beden fânî, köñül gâyib, şarab ma'dûm
Barı sehl êrdi bolsa êrdi ol nâ-mihr-bân peydâ [FK, 37].

Kirey deyr ara eyle mecnûn u mest

Ki mecnûn hîred hâş ile 'âmdın [FK, 681 II/6].

Mey-i la'liñ né 'acab bâde ki keyfiyetidin

Rûh-ı lâ-yu'kal u andın hîred olmuş mebhût [BV, 71/3].

Ey Nevâyî sên ü hîred bile Câmî tavri

San'at u rengni koy sözde kerek derd ile süz [BV, 215/7].

Hîred muğ deyri sarı istemen kim

Bu yolda 'âkil ü ferzâne bolmas [BV, 237/6].

Ëy Nevâyî saña şa'b olsa hîred

Tilbelik silsilesin tut muhkem [BV, 399/9].

İstimâ' êtse hîred sevdâyî olğay şemmei

Zülfî zenciride sevdâ-yı muhâlimni desem [BV, 416/3].

İşkım ahvâliğa mutlak vâkıf ermestür hîred

Kayda tapkay ehl-i ma'nî hâlidin nâ-dân vukûf [BV, 307/6].
'Aceb mihr ü sipihr êrmes müdür kim tapmadı hergiz
Hired *bu tāk mi'mârın nazar ol şemse naḳḳâşın* [BV, 508/8].
Nê sâki ol ki anıñ 'işvesiğa baksa bolur
Havâs lâl ü hired mesh u rûh-ı nâṭıka deng [FK, 348/2].
Lik 'ömrün ṭulı yüz nevbet Zühâlı devrânıça
Farz ête alsa hired miñ yıl anıñ her nevbetin [BV, 660/89].
İşbât-ı cüz-i lâ-yetecezzâ kılıp hired
Ağzıñ vücûdı nüktesiğa kāyil olmağay [BV, 612/6].
Bolup her berg bir mir'ât-ı vesvâs
Tuta almay hired öz hüşını pās [MÜN, 3b/14].
hired *vehm ü gümânımdın kit-*
Bezmdin ösrük çıķıp kim atlanur âlüfte-vâr
Hüş başımdın hired vehm ü gümânımdın kiter [FK, 175/2].
hired *zâ'il ol-*
Sâkiyâ bî-hüş dârû iz dağı tut bâde kim
Andın olsun hüş dârû eyle kim zâ'il hired [GS, 128/6].

2. Belirtme durumu ekiyle kullanımı

Sâkiyâ bâde ki bu kâr-geh evzâ'ı hiredni
Yok ki 'âciz kılıp u mesh ki divâne hem éylep [FK, 61/6].
Her işde hiredni özünge yâr éyle
Cürmün terkidin hired izhâr éyle [NC, 14b/2].

3. Yönelme durumu ekiyle kullanım

Hiredka *bizni terğib étme éy şeyh*
Bu işdin tut cünün ehlini ma'zûr [FK, 168/6].

4. Türkçe isim tamlaması kalıbında kullanılışı hired haylı

Gehi ki mest igerür bād-pā hired haylı
Barur hevâğa koyun yétkeç eyle kim hâşâk [FK, 349/2].

hired 'atıyyesi

Destlaşın hediyeler bərişip
Behre tapkan hired 'atıyyesidin [ÇH, 72].

hired envârı

Cehâlet zülmetidin hired envârığa yétkürmek ve şufüliyyet
ğafletidin şu'ur u vukûf devletin naşîb kılmaḳ [MÜN, 16b/3].

hired hattı

Köp hired hattın Nevâyî sarı çekme éy refik
Kim aña kilik-i kazâ 'aşıklık éyleptür raḳam [FK, 415/7].

hired idrâki

*Kılmağıl bu **kâr-geh vaz'ı**ğa fikr ü bâde iç*

*Kim **hired idrâki** 'âcizdür anıñ bennâsıdın [FK, 491/6].*

hired bülbüli

Hired bülbüli bu nevâlar tüzdi ... dağı 'aql girih-küşâyılığ
bile [V, 4b/10].

hired hâkim-i 'âdilî hükmi

Hired hâkim-i 'âdilî hükmi bile râstlık siyâsetgâhıda ğaraz
uğrısını fenâ dâriğa asıp inşâf dârü'l-kazâsıda hırş karakçısı boy-
nın kanâ'at kılıcı bile urup vücüd şehride müdde'â kaşrın riyâzat
yamğuru bile yıkip nefsanıyyet bâğıda ârzü nihâlin inkitâ' eligi
bile kongarıp emel mezrâ'ıda tevaḳku' hırmenin faqr otı bile köydürüp
ol hırmen küllerin fenâ yelige savurdum [V, 4b/24-5a/1].

hired ileyide

*Kâfir ki **hired** ileyide hâr u dündür [NC, 31a/1].*

Akil kelimesiyle de bu isim tamlaması oluşturulmaktadır:

Yârî ki teger birevge âzârı anıñ

'Aql ileyide teng durur yoḳ u barı anıñ [NC, 16a/5].

hired kuşu

Aña ki boldı cünün 'ışk içinde yağdurdun

***Hired kuşını** uçurmakka tıllardın taş [GS, 253/5].*

hired mâhiyyeti

Hırâmân her şarafyüz şurfe mâhî

***Hired mâhiyyetin** bilmey kemâhî [MÜN, 3a/15].*

hired mizânı

Dâniş ehli keffeside keltürür nâ-dänni çerh

*Fikri yoḳ kim râst kélmes bu **hired mizânı**da [BV, 533/8].*

hired mülki

*Nevâyî ger **hired mülkide** sevdâdın be-teng olsañ*

Ḳadem urğıl fenâ deştide mecnün-vâr mên yanlığ [FK, 311/10].

***Hired mülkini** şabrım kişveri dek buzduñ ey sâķi*

Bu seyli kim revân kıldıñ ḳadeh-pâlâ şehâbıdın [GS, 475/7].

hired peyki

Felek vâdileri ḳat'ığa 'azmıñ çün sürüp merkeb

Hired peykige hem evvel ḳademde renc olup peydâ [GS, 8/6].

hired piri

*Dèdim bu remzini añlay velî **hired pirin***

Bu nükte keyfiyeti içre bî-ḳaber taptım [GS, 422/5].

***Hired piri** bed-hâllıgım bildi [V, 4b/4].*

hired şayrafisi

*cevâhir-i manzûme kim **hired şayrafisi** başâret 'aynekin*
közige koyup ihlâş nuḳûdın ileyige tóküp na't u du'â bâzârıdın eligge

kéltürgey [NC, 1b/5].

hiredniş şevketi

'Işkıñ içre köksüme ança cünün yaşın uray

Kim **hiredniş şevketin** taqvā şikühin sındıray [GS, 641/1].

hiredniş kolu

Qolını tolgadı 'ışkıñ **hiredniş**

Egerçi ol munuñ birle talaştı (646/5).

hired mühendisi: 'aql mühendisi tamlamasını da kullanılıyor.

... medresesi kim kâşisi girihkârlıgıdın 'aql mi'mârı hayrân ve şemsesi zer-nigârlıgıdın **hired mühendisi** sergerdân durur [V, 6a/16].

Derkide kâşır boluban hisleri

Çün körüben '**aql mühendisleri** [HE, 4/7].

hired nahli kês-

Kêskeli hüş u hired nahlini bêrgil erre'î

Her hırâşı kim cünün şerhığa feryâdımda bar [FK, 200/5].

hired tarıķı

Her kimge **hired tarıķınıñ** nisbeti bar

Devletķa eger yétse anıñ müddeti bar

Ahmaķķa çü yétse saltanat şene'ati bar

Sultânlıgınıñ zevâlidin sür'ati bar [NC, 34a/10].

hired tınabı

Nevâyî ehl-i cünün kaydı yâr zülfi êmiş

Hired tınabını üz bendi eger bu silsiledür [GS, 199/8].

hired vesvâsi:

Ol perî 'ışkı ergerçi éyledi mecnün ménî

Şükr érür bârî ki kutķardı **hired vesvâsıdın** [FK, 491/3].

Akil kelimesiyle de bu isim tamlaması oluşturulmaktadır:

'Aql vesvâsını koysam evlî ol kim mén dağı

Başım alıp kitke mén her sarı kim ol başķarur [GS, 178/4].

hired yolu

Her kim ki **hired yolu** sarı mâyil ése

Bol dost anga her néçe kim kâyil ése

Bir dostdın artukdur câhil ése

Andak düşmen ki zeyrek ü 'âķil ése [NC, 27b/163, 152].

Köñlüñe hired yolın bedidâr éyle

Bu naķdķa câniñni ģaridâr éyle [NC, 14a/15, 89].

5. Farsça birleşik sıfat kalıbında kullanımı:

hired-peyvend

Her müçege lâyık ferâset-âyin hüş-mendlerni ve her çergege

muvāfiq kiyāset tezyin **hired-peyvendl**erni saltanat umūriġa mūte'al-lıq işler kifāyeti üçün sayir nāsdın tanlap [V, 3b/4-6].

6. "Akıllı" anlamını karşılamak için **hired** kelimesinde şu yapılarda istifade edilir: *hiredmend*, *hired ehli*, *ehl-i hired*, *hiredliġ* (< *hired*+liġ), *hired aşhābı*. Sözdiziminde yalın durumda, durum ekleriyle veya birleşik fiil (*hiredmend kıl-*, *hiredmend ét-*, *hiredmend éyle-*) olarak kullanılır.

6.1. **Hiredmend** "akıllı"

Veh ki zencir-i cünün zulfüñdin

Mübtelā barça hiredmend saña [FK, 18/5].

Sākiyā bāde kêtürgil ki eger devr bu devr

Nāşih-ı sehr n'iter bizni hiredmend kılıp [FK, 59/6].

Eger mēn 'aşıq u dīvāne érsem

Maña nāşih daġı érmes hiredmend [FK, 127/4].

Sormaġımġa kēlse Mecnün n'itti éy ehl-i cünün

Va'z u pend aytıp mēni bir dem hiredmend étseñiz [FK, 227/4].

Devr kim bādesiniñdür gezeki zehr-ālūd

'Ākil andın tilemes bāde hiredmend gezek [FK, 345/6].

Bāde-i 'ışk asru mest étmiş mēni ay dostlar

Cāmıma afyön ézip bir dem hiredmend éyleñiz [GS, 230/6].

Éy perī dép sēn Nevāyī bar émiş mecnün kibi

Bir yolu ol tilbeni kaydın hiredmend éylediñ [GS, 375/7].

Çaġırnı 'ākil éseñ la'l dép kıztıma dimāġ

Ki otnı islemedi gül dében hiredmendī [GS, 631/6].

Cihān ra'nāsıġa bérme köñül kim

Aña aldurmamış köñlin hiredmend [BV, 116/6].

Bu nev' er zülfi sevdāsı alur hūş

Érür şa'b éy hakīm olmağ hiredmend [BV, 123/5].

Birev kim hiredmendniñ nüktetin

Ķulaġıġa almas né noqşān muña [BV, 681/1-2].

Éy hiredmend 'ālemī ki saña

'İlmdin rüzī éyledi şāni'

Kişi örgense kıлмаġıl maħrūm

Yā ki nef' alsa bolmaġıl māni' [ÇH, 90].

Dinî vecibeleri yerine getirebilecek, iyiyi kötüden ayırabilecek güce sahip olanlar için de *hiredmend* ve *'ākil* kelimeleri kullanılır:

Namāz içre ferāyız éy hiredmend

On ékki néme éylepdür hūdāvend [SM: 126, 270].

6.2. Hired ehli: Akıl kelimesiyle de bu Farsça izafet oluşturulmaktadır.

'Aql kim barça **hired ehli**ğā érđi üstād
 Boldı 'ışk ebcedi ta'līmide tıfl-ı mekteb [FK, 48/8].
 Êy hired ehli siz ü 'aql u verā' mülkide kayd
 Kim érür 'ışk ehli allında cünün şahrāsı hoş [FK, 261/7].
 Aḥvāhma Ferhād ile Mecnün'ğa ta'accüb
 'Işk etti **hired ehli** kaşıda mēni rüsvā [GS, 38/4].
 Demim dūdı hired ehlin kıılır her laḥza sevdāyī
 Dimāğımda körün ol zülf müşğīdin né sevdādur [BV, 196/3].
 Açığım kēlgeli kevsēni açığ bādeğā terciḥ
 Hired ehli çü kııırlar mēni nādān talaşur mēn [BV, 474/6].
 Rüzgārım zülf ü ḥāl ü ḥaṭṭıdın bolmuş kıara
 Êy hired ehli biliğ kim maḥz-ı sevdā mēn bu kün [BV, 500/3]
 Körüp körmey kaşın 'uşşāk ara köp baht vāki'dür
 Hired ehli ara andağ ki rü'yet iḥtilāfında [BV, 552/4].
 'Işk ara köymek işim kayda mēn ü kayda **hired**
 Beyle ot içre kirerge **hired ehli**ğā né ḥad [FK, 125/1].

6.3. Ehl-i hired: Bu Farsça izafet 'akıl kelimesiyle de oluşturulmaktadır.

Firāk şāmı ki **ehl-i hired** bérür pendim
 Meger ki düzaḥ ol u bu anığ 'azābı érür [FK, 163/3].
 'Aql 'ışk allıda né lafz degey müstaḥsen
 Né degey **ehl-i hired** allıda nā-dān elfāz [FK, 299/2].
 İstemen Ferhād ü Mecnün ṭavrını mēndin ki ḥalk
 Kılmamış **ehl-i hired** resmin ṭaleb dīvānedin [FK, 516/3].
 Ṭurfarağ budur ki ol kim cān aḡa kıldım fidā
 Bāver éylep ḥālīme her né ki dēr **ehl-i hired** [GS, 128/4].
 Zamāne bā'ış-i ğamdur zamānī **ehl-i hired**
 Kıadeḥ küçi bile ğam-ğīn köñülni şād étedür [BV, 147/6].
 Né 'acab **ehl-i hired** hoş-dil Nevāyī nazmıdın
 Cevherī tapkıanda tağ yok yaḥşı gevher tapsa ḥaz [BV, 286/7].
 Dēmen **ehl-i hired** 'ışk u cünün şahrāsıdın çık kim
 Mēn-i bī-ḥānumān bu deştniğ saqqāsı bolmuş mēn [BV, 499/6].

6.4. hiredliğ

Hiredliğ kıo meşāfiğni taḥammül kıoy güzāfiğni
 Vera' terk éyle lāfiğni kı aşüb-ı cihān kēldi [GS, 612/4].

6.5. hired aşhābı

Né perîdür kim **hired aşhâbını** mecnûn éter
Hüsni her sâ'at köñül hâlini dîger-gün éter [FK, 162/1].
Körmey **hired aşhâbı**da bir ferdni 'âkıl
Tapmay kişi efsûnıda bir nükteni ma'kül [FK, 393/4].

6.5. hired-âyîn

Eger munıñ bile mağlûb bolmasa müşfik ahhâb ve muvâ-
fık aşhâb ve vefâ-keş yârlar ve hayr-endiş dost-dârlar ve dil-süz
mülâzımlar ve mihr-endüz hâdimler; belki hurde-bîn düşmenler
ve **hired-âyîn** gâdr-fenlerdin her tedbîr ü tahkîk ve her tezvîr ve
tedkîk bile anlağay [MÜN, 17b/9].

7. Ali Şir Nevâyî bazan Nevâyî hiredi muhatap alır, ona seslenir: éy hired

Deryâ-yı şevkıdın menî men' étme **éy hired**
Kim ölgüm éyle kim tüşer ayru sudın balığ [FK, 310/5].
Şâh bezmi içre çün lâyıķ imes érmiş gedâ
Éy hired névçün burunraq bizge imâ kılmadıñ [BV, 357/5].
'Işķ şahrâsıda yâd étme vaţandın **éy hired**
Kim bu nev' âvârelik yüz hânumândın yahşırak [FK, 331/4].
Tiredür Mecnûn ki mên dek dep sên ârî **éy hired**
'Akl u hüş ehlini bu dîvâneğa oşatma köp [GS, 72/5].
'Işķını cân riştesi birle muķayyed éyledim
Éy hired kit kim sêni kayd êtkeli yoktur sebab [BV, 45/3].
Biziñ efsânemizdin nükte sormanğ **éy hired ehli**
Nêdin kim bu cünün faşlı tükenmes mâcerâ éylep [BV, 59/7].
Bir kün **éy hüş u hired** mên tilbege yâr érdiriz
Bî-haber hem bolsam özdin siz haber-dâr érdiriz [FK, 217/1].

8. Ali Şir Nevâyî bazan teşhis sanatıyla hiredi konuşturur: hired buyur-

Cüdi ki **hired** buyursa tâbi' bolğıl [NC, 16a/10].

hired "..." dedi

Hired köñül sipehin toktatay dedi veh kim
Buzuldı kirpiki haylın körüp yasalı bile [GS, 578/6].

Vaşfıda dese **hired** fazl u fünün

'Akl-ı küll vaşfi degey şar' u cünün [FK, 311].

hired tekellüm éyle-

Hired zâtıñni teşbîh êtkeli her fikr kim éylep

Tekellüm anda yol tapmay meger heyhât heyhâtî [GS, 593/4].

hired lâlol-

Béli vü la'î-i lebi allıda **lâl oldı ħired**

Kim ürür biri daķık ü biri pes rengin söz [GS, 228/4].

ħired taşavvur éyle-

İdrāk-i kemāliñni **ħired** ħaddī sağınğan

Bir kaçre ara éyledi yüz baħr taşavvur [GS, 136/3].

buzuğ köñül ara ħired kirdi kaçtı

Buzuğ köñül ara 'ıřkıñ çü kirdi kaçtı **ħired**

Bu ejdehānı körüp büm koydı öz vağanın [FK, 470/2].

ħiredni dīvāne éylegen

Ol perī-ves şūretin sızgaç muşavvir anladım

Kim **ħiredni éylegen dīvāne** bu timşāl émiş [BV, 245/6].

ħired pendler bér-

Pendler bérdi **ħired** köñlümge yüz şükr éy perī

Tilbe kıldıñ nāşıñ anı 'āķıl étmestin burun [FK, 504/5].

ħired bī-ħāldür

Ol né ra'nā kāmēt ü ruhsār-ı ferruħ-fāldür

Kim ħavāş idrākidin lāl ü ħired bī-ħāldür [BV, 159/1].

ħired bélide zünnār

İstep ol bütñi **ħired** bélide zünnārın körün

Bir kilābe ip bile Yūsuf ħarīdārın körün [GS, 372/1].

9. Ali Şir Nevâyî'nin ħired kelimesini bağlama grubu yapısında yine mental kelimelerle ('aķl, cān, dāniş, dīn, endüh, hūş, 'ilm, şabr, zühd) birlikte kullanışı:

'aķl u hūş u ħired ü cān

'Aķl u hūş u ħired ü cānnı anıñ yolıda koydum

Tapmadım vaşl-ı müheyyā kılıban munça vesāyil [BV, 379/6].

'aķl u ħired

Yana bir ħisābı dağı bardur

Ki **'aķl u ħired** anda nā-kārdur (MÜN, 5a/11).

ħired ü 'aķl

Tā ki bir cām bile muğ-beçe-i bāde-fürüş

ħired ü 'aķlnı mecnün yasađay bel maşrū'

Sāķiyā tut kaçdeħ-i 'aķl-zidā

Kim aña yüz **ħired ü 'aķl** fidā [689 Sāķī-nāme 141].

cān u ħired

Kūyıda éttiler yana **cān u ħired** kaçıp

Her kaçta kim köp istep alarnı tapıldılar [BV, 155/3].

dīn ü ħired

Yēr tutup bir yanıda muğ-beçe-i bāde-fürüş

Kim işi **dīn ü ħired** mülkide yađma érđi [FK, 642/3].

endūh u ħired

Endūh u ħired kaşdı̄m éter, vāy ki miḥnet

Özdin maña ayrudur ü biġānedin ayru [GS, 528/4].

ħired ü şabr

Kaçıñlar ehl-i selāmet ki kāfir-i mesti

Çıkarġalı **ħired ü şabrdın** demār kélür [FK, 173/4].

ħired ü dāniş

Eyle ot kim kişi içkeç başıdın çıġġay dūd

Küygey andın **ħired ü dāniş** ile cān bile ten [FK, 489/9].

ħired ü dāniş ü hūş

Maña bér kim çü anı kılsam nūş

Zāyil olsun **ħired ü dāniş ü hūş** [689, Sākī-nāme 67].

hūş u ħired

Sākīyā ebnā-yı devrān cevriñiñ pāyānı yok

Eyle sāġar tut ki zāyil éylegey **hūş u ħired** [FK, 124/7].

Né tañ sīm-āb yañlıġ aġsa közdin sīm-gün eşkim

Ki sīm-āb éylemiş hūş u ħired bir sīm-ber-i mēndin [BV, 467/7].

Hem-ol dem 'ışġ deştide mēni kim kıldı bī-ħodluk

Eger hūş u ħired sa'yı bile bir laħza tapıldım [GS, 440/4].

Gebrekī şāl salıp égnimge

Boluban **hūş u ħired**in bīzār [FK, Et-tercī'-i bend VI 63].

Bolmasa **hūş u ħired** ġam-ħ'ārım éy 'ışġ u cünün

Siz boluñ bākī ki ħālımġa meded-kār érdiriz [FK, 217/4].

Derd ü ġam bā'ışidür **hūş u ħired**

Ķanı mey kim kılay özni bī-ħod [FK, 358].

Tilbe köñlüm istese Ferhād u Mecnūn şıġġatin

'Āķil él raġmı aña **hūş u ħired** āsārıdur [BV, 137/6].

hūş u zūhd ü ħired ü dīn

Kim Nevāyī kibi bu deyr ara tutsa vaṭan

Hūş u zūhd ü ħired ü dīn ile bī-gāne kérek [FK, 347/7].

'ilm ü dīn ü ħired ü zūhd

Maña ol cāmını ger tutsa fidāsıdur anıñ

'İlm ü dīn ü ħired ü zūhd ile taġvī mecmū' [FK, 301/5-6].

10. Ħired kelimesinin Farsça izafetlerde kullanımı:

āyīn-i ħired: Ħired-āyīn (MÜN, 17b/9) kullanımı da var.

Andak ħarı kim yok anda **āyīn-i ħired** [NC, 28b/5].

Her kim ki ħalāyık içre dānā körünür

Āyīn-i ħired ara tūvānā körünür [NC, 29a/10].

ġayr-ı ħired

'Işk otı Tūr-ı tecellîğa çü saldı pertev

Ḥas ki kül boldı burunraq yoq édi **ğayr-ı ħired** [FK, 125/2].

ħired-i cevher-şinās

ķader ğavvāşı meţālib biĥārı gevherlerin ħafā dūrcide andaķ bērkitmeydūr kim, **ħired-i cevher-şinās** başāreti andın nişāne ayta bilgey. [MÜN, 4b/14].

ħired-i dūr-bīn

Ammā bu ħisāb **ħired-i dūr-bīn** evzānı bile ve 'aql-ı dūr-endiş mizānı bile rāst ērmes. [MÜN, 5a/10].

ħired-i maşlahat-āmūz

'Işk ēyledi rūsvā meni ēmdi başıñ vü saçı

Yüz ħaclet ile ēy **ħired-i maşlahat-āmūz** [BV, 214/4].

nişān-ı hūş u ħired

Nētip öz ēlgide ħalğay **nişān-ı hūş u ħired**

Ki bāde küçlük ü raĥşı 'inānı hem küçlük [GS, 338/6]

tabīb-i ħired

Lebiñdin oldı tenim rişte vü **tabīb-i ħired**

'İlācın etkeli şerbet bağırğa ħan bērmes [BV, 241/4].

telķin-i ħired

Ol yaş artuķ ki taptı **telķin-i ħired** [NC, 28b/5].

temķin-i ħired

Ger kimsede zāhir olsa **temķin-i ħired** [NC, 28b/5].

terk-i ħired: Tasavvufta terk üç aşamada gerçekleşir: İlki *terk-i dünyadır*. Akıl da dünyevîdir ve aşk yolunda kılavuz olsa da bir yerde terk etmek gerekir. Terk-i dünyada insan dünyayla olan tüm bağlarını teker teker koparmaya başlar sonra *terk-i ukbâ*-ya yoğunlaşır. *Terk-i ukbâ* zahitlik mertebesidir. Tüm vaat edilmiş şeyleri (cenet, huriler, kevser şarabı vb) bir kenara iterek son aşama olan *terk-i terke* varır. Artık bu aşamada terk etmeyi dahi terk eden âşık, sadece aşkın vermiş olduğu o yoğun duygu içerisinde, burada âşık, *fenafillaha* ermiş ve sevgilinin varlığında kendi varlığını eriterek vahdete ermiştir.

Ēy yüzün şem'ı vü zūlfün dūdıdın **terk-i ħired**

Köñlüme şubĥ-ı ezeldin ħısm tā şām-ı ebed [FK, 132/1].

terk-i ħired ü hūş

Bēr ki **terk-i ħired ü hūş** kılay

Pehlevān yādı bile nūş kılay [FK, 342].

tezyin-i ħired

Andın bilgil ki taptı **tezyin-i ħired** [NC, 28b/5].

Bazen de izafette kelimelerin yeri değiştirilerek kullanılır:

ħired-āsār < āsār-ı ħired

Mey bér ki kazâ tapmağusı 'aql ile tağyîr

*Her nêççe ki bolsa **hired-âşâr** mülâhız [FK, 297/6].*

hired-âyîn < âyîn-i hired

*Eger munuñ bile mağlûb bolmasa müşfik aħbâb ve muvâfik aşhâb ve vefâ-keş yârlar ve hayr-endîş dost-dârlar ve dil-süz mülâzımlar ve mihr-endüz ħâdimler; belki ħorde-bîn düşmenler ve **hired-âyîn** ħadr-fenlerdin her tedbîr ü taħkîk ve her tezvîr ve tedkîk bile anlağay. (MÜN, 17b/9).*

II. Hired Redifli 4 Gazel

1. Nevâdirü's-Şebâb 121 [NŞ, Karaörs 2006, 121]	
1. <i>Ëy yüzüñ allıda bî-ħâl hired Vaşfn eýlerde bolup lâl hired</i>	Ey, akıl, yüzün karşısında güçsüz, onu överken/sıfatlarını sayarken dilsiz.
2. <i>Çünkü sên ségritiben tevsen-i hüsn Boluban yolıda pā-māl hired</i>	Sen, güzel dikbaşı at, koşuşturduğu(n) için akıl onun yolunda ayak altında kalmış.
3. <i>Veh ki sên tıfldın oldı mebhût Ëyle kim bir kühensâl hired</i>	Yazık ki akıl senin çocukluğun sebebiyle sersemledi, sanki kocamış yaşlı bir kişiye döndü.
4. <i>İhtimâm etti cününüm sarı 'ışk Nêççe kim eýledi ihmâl hired</i>	Akılın ihmal ettiği gibi aşk (da) delirmem için çabaladı /özenle çalıştı.
5. <i>'İşk küyıda mezellet çeksün Nêççe kim devlet ü iķbâl hired</i>	Akıl devlet ve ikbalmiş gibi aşk semtinde perişanlık çeksin.
6. <i>Sâkiyâ mey ki meni vesvesedin Ëyledi şifte-aħvâl hired</i>	Ey sâkî, mey [Ver]; çünkü akıl beni vesveseyle darmadağın etti.
7. <i>Tâ fenâ seylide bolğay nâ-büd Körüp ol cevher-i seyyâl hired</i>	Akıl, o su gibi akan varlığı görünce yok oluş selinde yok olacak. Not: cevher "varlık; tanrı; ruh; asıl, öz; mücevher;"
8. <i>Deyr pîri maña vü muğbeçeler Nêççe ursa yüzige zâl hired</i>	Meyhaneci ve sâkî bana, ak sakallı akıl yüzüne ne kadar vursun?
9. <i>Yâ Rab ét 'ışk Nevâyî'ğa naşib Köñöldin lik burun al hired</i>	Ya Rab, Nevâyî'ye aşk nasip et; ancak önce akli gönülden al.

Nevâdirü's-Şebâb'da yer alan 121. gazelde *hired* "akıl" teşhis sanatıyla 1. beyitte sevgilinin güzelliği karşısında güçsüz kalır, onu vafsetmede söcükleri yetersiz kalır, dilsizdir; 2. beyitte dikbaşı bir at gibi olan güzellik koşuşturduğunda ayağının altında kalır; 3. beyitte sersemleyip yaşlı birine döner; 4. beyitte ihmalkârdır; 5. beyitte aşkta perişanlık çekecektir; 6. beyitte cüz'î aklın temsilcisi olan akıl nefsin temsilcisi olup kuruntularla gönlü doldurur; 7. beyitte Tanrı'nın idrakiyle yok olur; 8. beyitte meyhaneci ve sâkî aklın yüzüne ne kadar vursalar da ayıltamazlar. 9. beyitte Nevâyî Allah'tan kendisine aşkı nasip etmesini diler. Bu dünyaya ait

melekelerden sayılan akıl, aşk için bir engeldir; bu sebeple aşktan önce aklı gönülden alması için yalvarır.

Bu beyitte aklın gönülde yer aldığını görüşünü görürüz. Gönül ve bedende yeri üzerinde pek çok düşünce bulunur. Eski Türkçede özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde *köñül* “zihin, bilinç” Budizmde “gönül bilinci, ayırt etme bilinci, mahzen bilinci” ruhsal duyu organları olarak olarak gösterilir ve canlıların iyi ve kötü hareketlerini bu üç duyu organıyla yaptıkları kabul edilir. *Köñül biligi / bilig köñül* “gönül bilgisi” bir duyu organıdır. Budizmde canlılar on emir ve yasağı beden, dil ve gönülle yapmaktadır. [Tokyürek 2013, 247]. İşte bu noktada *Kur’an* terminolojisinde “iyiyi kötüden ayırma gücü, bilgi edinmeye yarayan güç, bu güçle elde edilen bilgi” olarak tanımlanan akılla örtüşmektedir; ancak Budizmde düşünme yok, emri yerine getirme vardır. *Kur’anda* ise insanın aklını kullanmasıyla ilgili çeşitli ayetler bulunur [Yasin, 36/68, Bakara, 2/164, Âl-i İmrân, 3/190, Al-i İmran, 3/14, Bakara, 2/13]. Akıl kelimesinin bükümleri, tefekkür kelimesi buralarda kullanılır. *Kur’an-ı Kerim*’de “ancak bilenlerin akledebileceğini” söylenir (... onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir. Ankebût 29/43) Allah, bu güç ile bilgiyi iyi kullanmadıkları için insanların “... onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden akledemezler.” [Bakara 2/171] der, hatta aklını kullanmayanlar için beyinsizler denilir: “Beyinsizlerin/ahmak/akılsız (السُّفَهَاءُ (s-sufehâ’u)) inandığı gibi mi inanalım?” derler; iyi bilin ki asıl beyinsizler kendileridir, fakat bilmezler mi [Bakara, 2/13]. Burada duyu organları ile aklın ilişkisi de ifade edilir, Duyu organları aklın yardımcı unsurlarıdır. Nevâyî’nin eserlerinde “köñül” önemli bir yer tutar, müstakil bölümler ayırır [HE’da 74 kez *köñül* kelimesi geçer; *köñül ta’rîfide*: 17; *Avvalğı hayret köñülñiñ ‘adem tünidin kıtulup vücūd şubhığa hem-nefes bolup...: 18).*

<p>1. Nevâdirü’s-Şebâb 128 [NŞ, Karaörs 2006, 128]</p>	
<p>1. <i>Ëy saçıñ zenciriniñ sevdâsıda mecnûn ħired</i> <i>Dem-be-dem köprek perî dek ħüs-nüñe meftûn ħired</i></p>	<p>Ey, akıl senin saçının sevdasında mecnun, peri gibi yüzüne anbean daha fazla meftun.</p>
<p>2. <i>Aklım uçtı ëyledim tâ kesb ‘ışkıñ ‘ilmini</i> <i>Gerçi elge kesb-i ‘ilmidin bolur eفزün ħired</i></p>	<p>Başkaları ilmını elde ettikçe akıl artsa da senin aşkının ilmını kazandığım için (benim) aklım uçtu. Not: İlim sahibi oldukça aklın artması Aşk ilmi etmek = aklın ortadan kalkması</p>

<p>3. <i>Ëy hakîm etme cününüm 'aybını kim körgeç anı</i> Tohtata almas dimâgî içre Eflâţûn hired</p>	<p>Ey bilge kişi, onu görünce deliliğimi ayıplama; Eflatun (bile) akli beyninde durduramaz.</p>
<p>4. <i>Ëy huredmend aqlamas sên hâletin 'uşşâknıy</i> Nê üçün kim 'ışk tavrıda érür mecnûn hired</p>	<p>Ey akıllı, sen aşıkların hâlini anlamazsın; çünkü akıl âşıkken mecnundur.</p>
<p>5. <i>Âh kim yêtgeç anıy 'ışkı tamâmin kıldı mahv</i> Gerçi kıldı pend ile köñlümni yüz efsûn hired</p>	<p>Ah, onun aşkı ulaşınca herşeyi mahvetti; akıl öğütle gönümünü yüz (kez) büyüledi.</p>
<p>6. <i>Germ-rev 'aşıkka merdûd olsa nâşih kıлма 'ayb</i> Kim keliptür ehl-i 'ışk allıda dâyim dün hired</p>	<p>(Ey) nasihat eden, hızlı giden âşık reddedilse ayıplama; çünkü akıl âşıkların huzurunda daima aşağıdadır.</p>
<p>7. <i>Ëy Nevâyî 'ışk ayağının nişârî eylegüm</i> Saçsa her sâ'at naşihatdın dürr-i meknûn hired</p>	<p>Ey Nevâyî, akıl her saat nasihattan gizli inci saçsa aşk kadehinin saçısı yapacağım.</p>

Ali Şir Nevâyî eserlerinde *Kur'an* ayet ve hadislerinden yararlanır, metinlere nüfuz ettirerek metin bütünlüğünü sağlar. Dünyevî işlerde başta devlet yönetiminde adaletli olma ve bilgili, akıllı olmayı da *Kur'an*'la ilişkilendirir. *Münşeât*'ta gerek Hüseyin-i Baykara'ya gerekse oğlu Bediüzzaman'a yazdığı mektuplarda bizzat ayetlerden iktibaslarla bunları hatırlatır. Çünkü "*Kur'an*'da ve hadislerde insanın dinî hayatı yanında dünyevî faaliyetleri, iş ve ticaret hayatıyla ilgili olarak çeşitli hukukî ve ahlâkî düzenlemeler getirilmiştir. Ayrıca kanaat, tevekkül, sabır, şükür, rızâ, takvâ, vera' gibi ferdî faziletlere dair âyet ve hadislerden başka sosyal ilişkileri düzenleyen adalet, dürüstlük, merhamet, yardımlaşma, dayanışma, hoşgörü, af, infak, ihsan gibi ahlâk konularıyla ilgili naslar aynı zamanda iş hayatı ve kazanma faaliyetlerine dair ilkeleri oluşturur. *Kur'ân-ı Kerîm* aşırı dünyevîliği reddetmekle birlikte din ve dünya işleri arasında mâkul bir denge kurulmasının gerekli olduğunu bildirir. *Kur'an*'ın genel yaklaşımı ve bazı özel açıklamalar yanında [meselâ el-Kasas 28/77; el-Cum'a 62/9-11; el-İnşirâh 94/7-8] özellikle Bakara sûresinin 200-201. âyetlerinde yalnız dünya varlığını isteyenler eleştirilirken her iki dünyanın güzelliklerini (hasene/hüsn) isteyenlerden takdirle söz edilmiştir" [Çağrıcı 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesb>]. *Kur'ân-ı Kerîm*'de "akıl, fikir" ve başka mental kelimeler ve türevleri dışında "ilim" kökünden türeyen yaklaşık 750 kelime bulunur ki bu sayı bilginin ve bilme faaliyetinin

ne kadar önemli olduğunu gösterir. “Kur’ân-ı Kerîm’de ilim kavramı daha ziyade “ilâhî bilgi” yahut “vahiy” anlamında kullanılmakta, ayrıca gerek insanın vahyedilmiş ilâhî hakikate dair ilmi, gerekse bilme melekesiyle ilgili kazandığı dünyevî ilmi ifade etmek üzere çeşitli âyetlerde yer almaktadır.” [Kutluer 2000, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilim>].

Ali Şir Nevâyî Eski Yunan felsefesini bilir. *Târih-i Enbiya ve Hükemâ*’da filozoflara bir bölüm ayırır, bu gazelde de 3. beyitte Eflatun’dan bahseder. TEH’de Sokrat’ın talebesi olduğunu belirttikten sonra “Tanrı vergisi bir **bilgelik sahibi**” olduğunu kaydeder [TEH, Türk 2018, 138].

1. Bedâyiü'l-Vasat 121 [BV, Türkay 2002, 98]	
1. Êy cemâliñ kaşıda lâl <i>hired</i> <i>’İşkiñ âşûbığa pâ-mâl <i>hired</i></i>	Ey, akıl senin güzelliğin karşısında dilsizdir; akıl aşkının kargaşasında ayaklar altında ezilmiştir.
2. Anda kim sên kılıban cilve-i <i>hüs</i> <i>Hüş olup zâyil ü bed-hâl <i>hired</i></i>	Sen hoş ve latif bir şekilde görüldüğünde akıl düşkün, şuur yok olur.
3. İşk mesh eyledi gerçi bar edi <i>’Alem eşkâlige hallâl <i>hired</i></i>	Aşk! Akıl, her ne kadar dış görünüşe çare bulan işaret vardıysa da çirkinleştirdi.
4. Çıkmadı tüz yoludın ‘ışk ehli <i>Nêççe kim eyledi izlâl <i>hired</i></i>	Her ne kadar akıl küçük gördü tahkir ettiyse de âşıklar doğru yolundan çıkmadı.
5. ‘Aklğa ‘ışk delil olmasa kör <i>Nê kalur çünki kiter dâl <i>hired</i></i>	Aşk akla kılavuz/delil olmazsa, akıl, bak, dal (-) gidince ne kalır? Aşk akla kılavuz olmazsa karanlık olur. Kelimelerin yazılışı üzerinden harf oyunu yapılmış: Delil (دلِيل): d- > Ø leyl (لَيْل) “gece, karanlık”
6. İç mey-i ‘ışk u Nevâyî mest ol <i>Kêltürür bolsa köp işkâl <i>hired</i></i>	Nevâyî, akıl çok güçlük getirecek olsa da aşk şarabı iç ve kendinden geç.

Bu gazelde Ali Şir Nevâyî aşka ulaşmada ileri seviyededir. Dünyevî bir güzel tasviri yapmaz, doğrudan aşka kavuşulduğunda aklın tasvirini yapar. 1. beyitte cemâli “Allah’ın lutfedici sıfatlarının bütünü ve bu sıfatlarının bazı belirtilerle güzellik ve rahmetle kalpte tecellîsi” karşısında dili tutulur, yerle yeksan olur; 2. beyitte şuur yok olur, akıl düşkün; 3. beyitte akıl müşkülleri çözücü olsa da aşk (onu) çirkinleştirir; 4. beyitte aklın küçük görmelerine rağmen âşıklar doğru yoldan çıkmazlar, 5. beyitte aklın bu yolda yine de kılavuzluğuna ihtiyaç olduğunu, onsuz bu yolda ilerlenemeyeceğini, gece gibi karanlıkta kalınacağını açıklar; 6. beyitte Ali Şir Nevâyî esas ulaşılmak istenenin aşk olduğunu açıklar, aklın başına açacağı

güçlülere rağmen aşk şarabından mest oluncaya kadar içmek ister.

İslamî sahada başlangıçta ileri sürülen Allah ile kul sevgisi için aşk değil hub ve muhabbet kelimeleriyle ifade edilmesi gerektiği düşüncesi sonra değişmiştir. Hallâc-ı Mansûr, Ebû Bekir eş-Şiblî, Bâyezîd-i Bistâmî ve bazı mutasavvıflarda tam anlamıyla aşk hâli bulunur. Sûfî Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) tasavvufta aşk kavramını *Sevânihu'l-üşşâk (Sevânih fi'l-ışk)* adlı eserinde sistematik olarak ele alır. Ali Şir Nevâyî'nin tesiri altında kaldığı Feridüddin Attar, Abdurrahman Câmî ve başka isimler aşk edebiyatını işlerler. Özellikle aşk konusuna dair yazılan tasavvufî eserlerin en geniş, Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) *'Abherü'l-âşıkîn* adlı kitabıdır. Baklî, aşkın beş çeşidinden bahseder: Behîmî (hayvanî), tabîî, ruhanî, aklî, ilâhî aşk [Uludağ 1991, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ask#1>]. "Ortada Allah'ın güzelliğinden ve O'na duyulan sevgiden başka bir şey bulunmadığından Allah'tan başkasını sevmek esasen mümkün de değildir. Allah'tan başkasını sevmek, güzellere ve güzel şekillere tutulmak da aslında Allah'ı sevmek mânasına gelir. Zira eşyada tecelli eden ve kendini gösteren yegâne güzellik O'nun güzelliğidir.

1. Fevâidü'l-Kiber 129 [FK, Kaya 1996, 128]	
1. <i>Ëy saçıñ zenciride âşüfte vü şeydâ hired</i> <i>Ol sevâd içre tapıp ser-mâye-i sevâd hired</i>	Ey, akıl, saçının zincirinde perişan, dîvâne; akıl, o karanlıkta sevda sermayesi bulmuş.
2. <i>Ger cünün def'igadur zencir körgil kim kıılır</i> <i>Ol selâsil kaydıda dîvâneliğ peydâ hired</i>	Eğer zincir delilik defi içinse bak, akıl o zincilere bağılyken dîvânelik gösterir.
3. <i>Boldı 'ışk êlgide andağ kim kerek zâr u zebün</i> <i>Ëylemek bardı cünün ehliğa istignâ hired</i>	Aşk eline düştü, bu sebeple ağlayıp düşkün duruma gelmek gerek; akıl, dîvâneler bir şeye tenezzül etmedi.
4. <i>Asru rüsvâlığlarımını körmüş êrdi 'ışk ara</i> <i>Mên neçük rüsvâ edim bolmuş bu dem rüsvâ hired</i>	Âşıkken pek çok rezilliklerimi görmüştü; ben niye rezildim, bu sefer akıl rezil kepaze olmuş.
5. <i>'ışk köydürdi hiredni bardı ol kim dege mên</i> <i>Kim bu mühlik varğa içre ya bolay mên ya hired</i>	Aşk akli yaktı, diyeceğim gitti; ya bu ölüme götüren uçurumda olayım ya akıl olayım.
6. <i>Ger hired hem 'ışk mağlûbı durur mên dek velik</i> <i>Hiç müşfik gam yemes ahvâlime illâ hired</i>	Eğer akıl benim gibi aşk mağlubu ise de akıldan başka hiçbir müşfik duruma üzülmez.

<p>7. <i>İşk ara cânığa yétkendin demî istep ferâğ</i> <i>Bizge terğib éyler imdi sâğar-ı şahbâ</i> hired</p>	<p>Akıl aşta canına yettiği için/tahammül edemeyecek duruma geldiği için bir an huzur isteyerek şimdi şarap kadehi bize istek uyandırır/şarap kadehini arzu ederiz.</p>
<p>8. <i>Kir fenâ vādisi içre 'ışk râyı birle kim</i> <i>Mesğ u mebhût oldı anda zîrek ü dānā</i> hired</p>	<p>Yokluk vadisine aşk yoluyla gir; çünkü orada zeki ve bilgili akıl kendinden geçti ve sersemledi.</p>
<p>9. <i>Ëy Nevâyî 'ışk ara kām isteseñ dīvāne bol</i> <i>Bu şerefni tapmağuş hem-râhıñ olsa</i> <i>tā hired</i></p>	<p>Ey Nevâyî, aşta umduğuna erişmek istersen dīvâne ol; akıl yoldaşın olursa bu şerefe ulaşamazsın.</p>

Birinci beytin birinci mısraı “*saçın zenciride âşüfte vü şeydâ hired*” ifadesi üzerinde durmak gerekir. Klasik edebiyatta üzerinde çok durulan bir motif aşığın sevgilinin saçına âşık oluşu, sevgilinin saçının bukleli oluşu, bunların zincire benzetilmesidir. Umumiyetle hanımlar saçlarını örerler, çözdüklerinde de saç iç içe geçmiş zincir gibi, dalga dalgadır. Bu bana biraz da Aşk kelimesinden de dolayı bu benzetmenin yapıldığı izlenimini düşündürüyor. Aşk kelimesinin *aşeka* “sarmaşık” kelimesiyle ilgili olduğu belirtilir. Sarmaşık kuşattığı ağacın suyunu emer, nefes alamaz duruma getirir, onu zayıflatır, hatta onu sarartıp kurutur. Bu durum tıpkı bir âşığı andırır. Yani sevgilinin saçları da aşktır. Akıl ve aşk birbirine sarmaşık gibi dolanmıştır. Akıl düşülen karanlıktan kurtarıcıdır, siyah saçlarda koyu karanlığı/sevda sermayesini o bulur, onunla aşka ulaşılır, karanlıktan çıkılır.

2. beyitte delilerin iyileştirmek amacıyla zincire bağlanılmasına gönderme yapılır. Aklın zincirlere tutsak olduğunda yani aşka yakalanıldığında divaneliğin ortaya çıkışı tasvir edilir; 3. beyitte akıl aşka yenilir, perişan olup ağlaması gerekir ama tam tersi hiçbir şeye tenezzül etmez olur; 4. beyitte aşk yolunda ilerlerken rüsvalığını gören aklın, âşık olunca rezil rüsva oluşu ifade edilir; 5. beyitte aşk akli yakıp geçer. Bu durumda bir tercih yapmak gerekir ya helak eden uçurumda olmak ya da akıl olmak. Vecd halinde aşığa bedeni bir yük haline gelir ve ikiliği kaldırmayan aşk, aşığın bedenini ateşiyle yakarak vahdete ermeyi arzular. İşte bu hâle yokluk yani fenâ hâli denir. Aşkın sonu da yokluktur; 6. beyitte aşka düşünce aklın gitmesiyle akıl yenilmiş olur; ancak yine de âşığın durumuna sadece akıl üzülür, tek gerçek dost odur. Nevâyî’de bazı şairlerce nefisle birlikte değerlendirilen, aşk yolunda ayak bağı olan akıl tamamen kötülenmez; 7. beyitte akıl aşk yüzünden mahvolur, biraz huzur isteyerek şarap kadehini yani aşkı arzular. Aşk gelince akıl gider.

“Attâr’göre; insan yaratıcıyı akıl yoluyla vafsetmeye çalışsa da O’nun mutlak birliğini tam olarak idrak edemez. Yetersizlik ve sınırlılık yönüyle beşerî akıl, cüz’î akli temsil etmektedir. Beşerî akıl, keyfiyeti bakımından kâmil olmayandır, bu akıl vasıtasıyla Allah’ın zâtının bilinmesi mümkün değildir. Ancak yaratıcıdan izler taşıyan evreni akıl gözüyle müşâhede etmek mümkündür. Akıl ferâset gücünü, îmanın kuvvetinden almaktadır. Ruh huzuru için beşerî akıldan uzaklaşmak gerekir. Akıl ve aşk ilişkisi bakımından ilâhî hakîkatin sırlarına ulaşmada derece olarak aşk akıldan üstündür. Akıl aşka teslim olandır. Âşık da akıllının önündedir” [Koç 2022, 421].

8. beyitte yokluk/ilahî aşka yok oluş vadisine aşkın kılavuzluğunda gir; tıpkı Cebrail gibi aklın kılavuzluğu bitmiş, kendinden geçmiştir. Mutasavvıflar baştan beri akılla Allah’a varılamayacağını, O’na ermenin ancak sevgiyle olacağını savunmuşlardır. Mirac’da söz konusu edilen Cebrâil akli, refref aşkı temsil eder. Cebrâil Hz. Peygamber’i bir noktaya kadar yani *Sidretü’l-Müntehâ*’ya kadar götürebilmiş, daha ileri götürmesi için onu refrefe teslim etmişti. Demek ki Allah’a giden yolda akıl belli bir yerde durmak zorundadır; bu noktadan itibaren insanı Allah’a götüren aşktır. Mutasavvıflar aşk ile mânevî mirac yapılabileceğini söyler” [Uludağ 1991, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ask#1>]. İslamî edebiyatta aşk ilahî ve beşerî olarak ikiye ayrılır. Pek çok şair ilâhî aşk doğrudan beşerî aşk şeklinde tasvir etmişlerdir.

9. beyitte hakîkî aşka ulaşmak için dîvâne olmak gerektiği vurgulanır. Gerçek hayatta akıllı insanlar toplumun itibarlı, üstün sınıfı olarak kabul görürler; ancak âşıklar tarafından delilik ve mecnunluk her zaman akıllı olmaktan üstün tutulur. Şairler aşka düşünce aklını yitirip deliliğe düştükleri için, bunu tercih ettikleri için övünürler. Çünkü hakikate ulaşmanın başka bir yolu yoktur. Akıl terkedilmezse ilahî aşka ulaşılamaz.

Sonuç

İlk yaratılan cevher, varlık veya nur olarak değerlendirilen akla *Kur’an*’da dünyada eşyadaki nizamı anlama gücü, aynı zamanda ilahî hakikatleri sezme, anlama ve onlar üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir. Nitekim “Allah ayetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır” [Bakara 2/242]. Bu anlayışla Ali Şir Nevâyî’nin şiirlerinde çok iyi bir gözlemci olduğunu, soyut düşüncelerini somut gözlemleriyle birleştirme gücünü görürüz.

Ali Şir Nevâyî’nin *Bedâyi’ü’l-Vasat* (BV), Çihil Hadis (ÇH),

Fevâidü'l-Kiber (FK), Garâ'ibü's-Sıgar (GS), *Hayretü'l-Ebrâr* (HE), *Kitâb-ı Münşeat* (MÜN), *Mahbûbü'l-Kulûb* (MK), *Mecalisü'n-Nefâ'is* (MN), *Nazmu'l-Cevâhîr* (NC), *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* (TEH), *Vakfiye* (V) adlı eserlerinde yaptığımız taramada 275 kez *akıl*, 168 kez *hired* kelimesi tespit ettik. Bunların dışında âkil 23, *hiredmend* 27, *hired-âyîn* 2, *hired-âşâr* 1, *hiredî* 1, *hired-peyvend* 1; *horde-bîn* 7, *horde-dân* 12, *horde-dânlıg* 2, *horde-dânlık* 1, *horde-dânî*, 1 kez *ög* kelimesini kullanmıştır; Türkçe *uğuş* ve *us* kelimelerine yalın durumda rastlanmamıştır. Türkçe akıl anlamına gelen kelimeler Nevâyî'de artık kullanılmaz olup yerini birinci sırada *akıl*, ikinci sırada *hired* kelimesine bırakmıştır. Bunların çekimli, bükümlü şekilleri de kullanılmıştır.

Ali Şir Nevâyî için tam bir düşünce insanı olarak dünyevî hayatta aklın yeri, bilgi çok önemlidir ve bilgiye tüm kavram alanıyla önce yöneticilerden başlayarak dikkat çeker. Bunu kullandığı *akıl*, *hired* gibi mental fiilleri kullanım sıklığından da çıkarabiliriz. O aklın hâkim olduğu bir bilgi toplumu yaratmak ister. Özellikle mensur eserlerinde, NC'de Hz. Ali'den seçtiği özlü sözlerde topluma bu mesajı verir:

Her kimge hired tarikının nisbeti bar
Devletka eger yétse anıñ müddeti bar
Ahmaqka çü yétse saltanat şene'ati bar
Sultānlıgıñ zevālidin sür'ati bar [NC, 34a/10].

Hem toplum hem de bireysel olarak aklın rehberliğinde hem dünyevî hem de uhrevî hayat için aklın rehberliğine ihtiyaç vardır, kişinin en büyük dostu odur. Uhrevî hayat için ise bir tarikat ehli olarak oraya hazırlanmayı ilahî aşka erişmeyi diler. Ancak bu vuslatta akli önceden yoldan çekmesi için münâcatta bulunur. Akla erişmek için akli terk etmek gerekir, zaten akli da gönle aşkın girmesiyle kaçır:

Buzuğ köñül ara 'ışkıñ çü kirdi kaçtı hired
Bu ejdehānı körüp büm koydı öz vağanın [FK, 470/2].

Şiirlerinde aşk-akıl ilişkisini geniş şekilde, orijinal benzetmelerle ele alır, kimi zaman *éy 'akl*, *éy hired* diyerek akla seslenir, kimi zaman teşhis sanatıyla akli konuşturur. Dünyevî aşkı tasvir ederken kullanılabilecek sevgilinin vasıflarını ilahî aşkı anlatmak için, akli da bu yolda tıpkı Miraç'ta akli temsil eden Cebrail gibi bir yere kadar götürecektir kılavuz olarak görür. Onun aşk üzerine şiirlerini lâ-dînî olarak rahatlıkla yorumlanabilir ama dinî boyutunu da görmek gerekir.

İncelediğimiz *hired* redifli dört gazelde esas itibariyle Ali Şir Nevâyî'nin aşk ile akıl ilişkisini işleyişini, aklın ilahî aşkta nereye kadar devam ettiğini görüyoruz. Hired kelimesini mutlak eş anlamlısı akıl kelimesine göre kullanım farkı tespit ettiğimiz kadarıyla *hired* kelimesini dünyevî işlerle ilgili akıl yürütmede tercih etmediğidir. Belirttiğimiz eserlerde *hired* ilahî aşka giden yolda bir yere kadar götüren ama sonra terkedilmesi gereken bir bilgi gücüdür. Akıl kelimesinin kullanımında ise bir sınırlama yoktur. Hired kelimesi semantik ve sentaktik olarak akılla örtüşür, aklın kullanıldığı Türkçe, Farsça tamlamalar, bağlama grupları, birleşik fiiller birbiriyle paraleldir.

Kaynaklar

- Altuntaş, Servet. 2006. *Gazâlî'de Tasavvuf Felsefesi*. T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Prof. Dr. Hüsameddin Erdem. Konya.
- Alzubaidy, Ahmed. 2013. *Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelerinden Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası No.2 Kayıtlı Kur'an Tercümesinin Arapça Dizisine Göre Türkçe Analitle Dizini ve Konkordansı*. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Antalya.
- ARAT, Reşit Rahmeti. 1992. *Edip Ahmed b. Mahmud Yüksekî Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul.
- ARAT, Reşit Rahmeti. 1979. *Kutadgu Bilig, III İndeks*, haz. Kemal ERASLAN, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- Ata, Dr. Aysu. 1997. *Nâsirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ* (Peygamber Kısaları), II Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Prof. Dr. Aysu. 2004. *Türkçe İlk Kuran Tercümesi* (Rylands nüshası), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Babacan, Hacer Nur. 2019. *Erken Dönem Tasavvufunda Akıl-Ahlak İlişkisi*. T.C: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı. Danışman: Prof. Dr. Ekrem Demirli. İstanbul.
- Bayık, Ferhat. 2019. Aristoteles ve Descartes Bağlamında Akıl ve Zekâ Kavramlarının Farkları. *Kaygı*, 18/1: 172-187.
- Bolay, Süleyman Hayri. 1989. Akıl. Cilt 2. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 246-247 <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil>
- BV, Türkay, Kaya. 2002. 'Alî Şir Nevâyî: *Bedâyi'u'l-Vasat Üçüncü Dîvân*, TDK Yay., Ankara.
- Ceyhan, Semih. 2013. Zühd. Cilt 44. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 533-535. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhd>
- Çağrı, Mustafa. 2008. Sabır. Cilt 35. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 337-339. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabir>

- Çağrıçı, Mustafa. 2022. Kesb. Cilt 25. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 302-304 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kesb>).
- Çakmak, Dr. Serkan. 2019. *Atebetü'l-Hakâyık - Edîb Ahmed Yükneki*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Eker, Özge. 2015. *Kutadgu Bilig Dizini*. T.C. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Doç. Dr. Abdullah Kök. Niğde.
- FK**, Kaya, Önal. 1996. *Alî Şîr Nevâî, Fevâidü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.
- Günaydın, Alper. 2017. *Ali Şîr Nevâyî'nin Dîvânlarında İnsan Görünümleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı. Tez Danışmanı Yrd. Doç. Dr. Cemal Aksu. İstanbul.
- HE**, Sabir, Muhammed. 2016. *Alî Şîr Nevâyî -Hayretü'l-Ebrâr* (Karşılaştırmalı Metin), yayına haz. Prof. Dr. Tanju Seyhan, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Hökelekli, Hayati. 1994. Duyu. Cilt 10. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 8-12 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/duyu>)
- Koç, Serpil. 2022. Tasavvufî Düşünce de Akıl ve Attâr'ın Rubâîlerinde Akıl Mefhumu. *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies*. 41: 403-422.
- Kök, Abdullah. 2004. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73, 1v/ 235v/2). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kut, Günay. 2003. *Alî Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar* (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin). Ankara: TDK Yayınları.
- Kutluer, İlhan. 2000. İlim. Cilt 22. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 109-114. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilim>
- MK**, Ölmez, Zuhâl Kargı. 1993. *Mahbûbü'l-Kulûb* (İnceleme-Metin-Sözlük). Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi. Ankara.
- MN**, Türk, Vahit. 1990. *Nevâ'i Mecalisü'n-Nefa'is Metin-İnceleme-Dizin*. 2 Cilt, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Elazığ.
- MÜN**, Türk, Vahit. 2020. *Kitab-ı Münşeat* (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- NC**, Türk, Vahit. 2006. *Alî Şîr Nevâî, Nazmu'l-Cevâhîr*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- NŞ**, Karaörs, Metin. 2006. *Alî Şîr Nevâyî, Nevâridü's-Şebâb*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, H. Zuhâl. 1993. *Alî Şîr Nevâî, Mahbûbu'l-Kulûb*. Hacettepe Üniversitesi. Doktora Tezi. Ankara:
- Sağol, Gülden. 1993. *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük*. Marmara Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- HE**, Seyhan, Tanju Oral. 2016. *Ali Şîr Nevâyî Hayretü'l-Ebrar*, (Alfabetik Sözlük-Dizin). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Soğukoğlu, Fehmi. 2020. Kelâm ve Tasavvuf'ta Aklın Tasnifi. *Kilis 7 Aralık*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 7/1: 513-540.

- Süngü, Arife Ünal. 2018. İbn Haldun'a Göre Akıl ve Bilginin Oluşumu. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 3/2: 259-272.
- TEH**, Türk, Vahit. 2018. *Ali Şir Nevâyî Tarih-i Enbiya ve Hükema* (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tokyürek, Hacer. 2013. Eski Uygur Türkçesinde "Köñül" Sözü. *Bilig*. Sayı 66: 247-272.
- Tulum, Mertol. 2023. *Arapça ve Farsça'dan Osmanlı Türkçesi'ne Alıntılar Sözlüğü*. 2 cilt. İstanbul: Ketebe
- Tüme, Günay. 1994. Din. Cilt 9. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 345-349. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>
- Türk, Vahit. 2016. *Ali Şir Nevâyî Mahbûbu'l-Kulub* (Aktarma). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türk, Vahit. 2017. *Ali Şir Nevâyî Münacat, Çihil Hadis (Kırk Hadis), Nazmü'l-Cevahir, Kitab-ı Sıracu'l-Müslimin* (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Uludağ, Süleyman. 1991. Aşk. Cilt 4. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 18-21. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ask#1>
- Uludağ, Süleyman. 2013. Vera'. Cilt 43. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 49-50. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vera>
- Usta, Halil İbrahim. 1989. *XIII. yüzyıl Doğu Türkçesiyle yazılmış Anonim Kuran Tefsirinin söz ve şekil varlığı*. Yüksek Lisans Tezi; Ankara Ün. Institut Narodov Azii Kitaplığı, No: 332.
- Ünlü, Dr. Suat. 2013. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi Yayınları.
- Ünlü, Doç. Dr. Suat. 2018. *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Türcümesi (Tiem 73) - Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur'an-ı Kerim*. 8 Cilt. Konya.
- Üşenmez, Emek. 2010. *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi* (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- V**, Türk, Vahit. 2015. *Ali Şir Nevâyî Vakfiye* (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Yaylagül, Özen (2005), "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.
- Yüce, Nuri. 1988. *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Opinions on Ali Şir Nevâyî's 4 Ghazes with Hired Redif and the Concept of Hired

Prof. Dr. Tanju Seyhan¹

Abstract

As a “mind engineer,” Ali-Shir Nawā'î frequently incorporates concepts such as 'aql and *hired* “mind, intellect”, *zeyrek* “intelligent”, *fikr* “idea” and their derivatives into his prose and poetic works, providing a wide range of usage for understanding, interpreting, and other mental words. The primary aim behind this frequent usage of intellect-perception words is an endeavor to create an informed society, well-versed in its history under fair governance within the framework of Islamic principles, and to construct its future accordingly. He seeks to achieve this goal by mastering Islamic sciences, as well as ancient Greek and Islamic philosophy, Sufi philosophy, political science, and many other disciplines, and reaching out to a wide spectrum of society both directly and through his poetry and works, as necessitated by his duty. Individually, he always operates with the thought of constantly transcending himself. His emphasis on intellect can be observed in his use of the hired rhyme in four gazels found in *Navādir al-Shabāb*, *Badāyî' al-Wasat*, and *Fawāyid al-Kibar*. He particularly evaluates the relationship between love and intellect in Sufism. In this article, an attempt is made to evaluate, comparatively with the word intellect, the entry, usage, and meaning of the Persian word hired and its derivatives in Ali-Shir Nawā'î's works such as *Gharā'ib al-Sighar*, *Badāyî' al-Wasat*, *Fawāyid al-Kibar*, *Hayrat al-abrār*, *Munshaāt*, *Mahbub al-Qulūb*, *Majālis al-Nafā'is*, *Fusūl-i arba'a*, *Nazm al-Javāhir*, *Tārīkh-i Anbiyā wa Hukamā*, and *Waqfiya*. Moreover, an effort has been made to provide all instances where the word hired appears in the mentioned works in order to serve as a source for further research in the article.

Key words: Ali-Shir Nawā'î, *hired* “mind”, *akıl* “mind”, *aşk* “love”.

References

Altuntaş, Servet. 2006. *Gazâlî'de Tasavvuf Felsefesi*. T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Danışman:

¹ Seyhan O. Tanju – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Mimar Sinan Fine Arts University.

E-mail: seyhantanju@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1283-0920

For citation: Tahju Seyhan. 2024. “Opinions on Ali Şir Nevâyî's 4 Ghazes with Hired Redif and the Concept of Hired”. *Golden Sciripts* 1: 72 – 101.

- Prof. Dr. Hüsameddin Erdem. Konya.
- Alzubaidy, Ahmed. 2013. *Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelerinden Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası No.2 Kayıtlı Kur'an Tercümesinin Arapça Dizisine Göre Türkçe Analitle Dizini ve Konkordansı*. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Antalya.
- ARAT, Reşit Rahmeti. 1992. *Edip Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakâyık*. İstanbul.
- ARAT, Reşit Rahmeti. 1979. *Kutadgu Bilig, III İndeks*, haz. Kemal ERASLAN, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- Ata, Dr. Aysu. 1997. *Nâsirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ* (Peygamber Kıssaları), II Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Prof. Dr. Aysu. 2004. *Türkçe İlk Kuran Tercümesi* (Rylands nüshası), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Babacan, Hacer Nur. 2019. *Erken Dönem Tasavvufunda Akıl-Ahlak İlişkisi*. T.C: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı. Danışman: Prof. Dr. Ekrem Demirli. İstanbul.
- Bayık, Ferhat. 2019. Aristoteles ve Descartes Bağlamında Akıl ve Zekâ Kavramlarının Farkları. *Kaygı*, 18/1: 172-187.
- Bolay, Süleyman Hayri. 1989. Akıl. Cilt 2. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 246-247 <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil>
- BV, Türkay, Kaya. 2002. 'Alî Şîr Nevâyî: *Bedâyi'u'l-Vasat Üçüncü Dîvân*, TDK Yay., Ankara.
- Ceyhan, Semih. 2013. Zühd. Cilt 44. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 533-535. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhd>
- Çağrıçı, Mustafa. 2008. Sabır. Cilt 35. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 337-339. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabir>
- Çağrıçı, Mustafa. 2022. Kesb. Cilt 25. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 302-304 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kesb>).
- Çakmak, Dr. Serkan. 2019. *Atebetü'l-Hakâyık - Edîb Ahmed Yükneki*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Eker, Özge. 2015. *Kutadgu Bilig Dizini*. T.C. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Doç. Dr. Abdullah Kök. Niğde.
- FK, Kaya, Önal. 1996. Alî Şîr Nevâyî, *Fevâyidü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.
- Günaydın, Alper. 2017. *Ali Şîr Nevâyî'nin Dîvânlarında İnsan Görünümleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı. Tez Danışmanı Yrd. Doç. Dr. Cemal Aksu. İstanbul.
- HE, Sabir, Muhammed. 2016. *Alî Şîr Nevâyî -Hayretü'l-Ebrâr* (Karşılaştırmalı Metin), yayına haz. Prof. Dr. Tanju Seyhan, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Hökelekli, Hayati. 1994. Duyu. Cilt 10. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 8-12

(<https://islamansiklopedisi.org.tr/duyu>)

- Koç, Serpil. 2022. Tasavvufî Düşünce de Akıl ve Attâr'ın Rubâîlerinde Akıl Mefhumu. *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies*. 41: 403-422.
- Kök, Abdullah. 2004. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73, 1v/ 235v/2). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kut, Günay. 2003. *Alî Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kutluer, İlhan. 2000. İlim. Cilt 22. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 109-114. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilim>
- MK, Ölmez, Zuhâl Kargı. 1993. *Mahbûbu'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi. Ankara.
- MN, Türk, Vahit. 1990. *Nevâ'i Mecalisü'n-Nefa'is Metin-İnceleme-Dizin*. 2 Cilt, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Elazığ.
- MÜN, Türk, Vahit. 2020. *Kitab-ı Münşeat (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- NC, Türk, Vahit. 2006. *Alî Şîr Nevâyî, Nazmu'l-Cevâhîr*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- NŞ, Karaörs, Metin. 2006. *Alî Şîr Nevâyî, Nevâridü's-Şebâb*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, H. Zuhâl. 1993. *Alî Şîr Nevâyî, Mahbûbu'l-Kulûb*. Hacettepe Üniversitesi. Doktora Tezi. Ankara:
- Sağol, Gül den. 1993. *Harez m Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük*. Marmara Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- HE, Seyhan, Tanju Oral. 2016. *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrar, (Alfabetik Sözlük-Dizin)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Soğukoğlu, Fehmi. 2020. Kelâm ve Tasavvuf'ta Aklın Tasnifi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology* 7/1: 513-540.
- Süngü, Arife Ünal. 2018. İbn Haldun'a Göre Akıl ve Bilginin Oluşumu. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 3/2: 259-272.
- TEH, Türk, Vahit. 2018. *Ali Şir Nevâyî Tarih-i Enbiya ve Hükema (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tokyürek, Hacer. 2013. Eski Uygur Türkçesinde "Könül" Sözü. *Bilig*. Sayı 66: 247-272.
- Tulum, Mertol. 2023. *Arapça ve Farsça'dan Osmanlı Türkçesi'ne Alıntılar Sözlüğü*. 2 cilt. İstanbul: Ketebe
- Tüme, Günay. 1994. Din. Cilt 9. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 345-349. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>
- Türk, Vahit. 2016. *Ali Şir Nevâyî Mahbûbu'l-Kulub (Aktarma)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türk, Vahit. 2017. *Ali Şir Nevâyî Münacat, Çihil Hadis (Kırk Hadis), Nazmü'l-Cevahir, Kitab-ı Sracu'l-Müslimin (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Uludağ, Süleyman. 1991. Aşk. Cilt 4. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 18-21.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ask#1>
- Uludağ, Süleyman. 2013. Vera'. Cilt 43. *TDV İslâm Ansiklopedisi*: 49-50.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/vera>
- Usta, Halil İbrahim. 1989. *XIII. yüzyıl Doğu Türkçesiyle yazılmış Anonim Kuran Tefsirinin söz ve şekil varlığı*. Yüksek Lisans Tezi; Ankara Ün. Institut Narodov Azii Kitaplığı, No: 332.
- Ünlü, Dr. Suat. 2013. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi Yayınları.
- Ünlü, Doç. Dr. Suat. 2018. *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Türcümesi (Tiem 73) - Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur'an-ı Kerim*. 8 Cilt. Konya.
- Üşenmez, Emek. 2010. *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi* (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- V, Türk, Vahit. 2015. *Ali Şir Nevâyî Vakfiye* (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Yaylagül, Özen 2005), "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.
- Yüce, Nuri. 1988. *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.